

ВСЕСОЮЗНІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ

Формування й історичний розвиток етносу та його окремих груп характеризують не лише якісні, але й кількісні показники. Методика використання різноманітних статистичних джерел давно увійшла у практику гуманітарних наук. Основу демографічних досліджень складає офіційна державна статистика, якою в СРСР були Всесоюзні переписи населення. Цінність переписів як базового джерела відомостей про чисельність та склад населення підкреслював А. А. Ісупов [1]. Перед здійсненням кожного з суцільних статистичних переліків кілька років велась підготовча робота, розроблялись відповідні анкети, списки запитань та їх формулювання.

Опубліковані та первинні матеріали переписів населення зазвичай відзначаються високим ступенем репрезентативності та достовірності даних. Але при цьому спостерігається тенденція несприятливого ставлення щодо небажаних для влади матеріалів чи показників: вони взагалі не публікувались або вилучались з обігу. Таким чином, достовірність будь-якого статистичного дослідження, що базується на офіційних даних, ставиться у пряму залежність від державної політики.

Таке важливе питання не могло залишитися поза увагою демографів та істориків, які залучали статистичні дані до своїх досліджень. Ставлення до результатів переписів та інших опублікованих цифрових даних повністю залежало від умов, в яких доводилося працювати науковцям, від їх політичного оточення.

В характеристиках публікацій даних переписів, що їх подавали різні дослідники, чітко простежуються не лише ідеологічні позиції, а й методологічні відмінності різних наукових шкіл. У даній статті ми спробуємо прослідкувати розбіжності у історіографічних оцінках щодо методики проведення та публікації даних Всесоюзних переписів населення, які проводилися у другій половині XX ст.

У 1959 році було проведено перший повоєнний Всесоюзний перепис, що охоплював все населення держави та наочно ілюстрував стан розвитку всіх сторін життя країни. Далі проведенням перепису знаменувалось кожне десятиріччя: 1970 р., 1979 р. та останній — у 1989 р.,

напередодні розпаду СРСР. Характер статистичних даних, опублікованих за результатами переписів, дістав відповідної оцінки в працях як радянських, так і закордонних дослідників.

Офіційна вітчизняна історіографія ставилася до отриманих під час переписів результатів цілком схвально. Цитуючи Л. Н. Толстого, В. І. Леніна, посилаючись на доповіді Л. І. Брежнєва та матеріали з'їздів КПРС, автори статей стверджували, що переписи у Радянському Союзі проводяться згідно з передовими методиками, на відміну від аналогічних державних заходів за кордоном, тому отримані дані є максимально об'єктивними. Зокрема, Б. Урланіс так охарактеризував перепис 1970 р.: “Итоги переписи дают яркую картину успехов, достигнутых нами за две пятилетки, и в то же время много материала для решения демографических проблем, стоящих перед страной” [2]. Далі з гордістю повідомлялось про те, що “достигнута полная грамотность населения. Это чрезвычайно большое достижение страны, в которой еще полвека назад подавляющая часть населения была неграмотной”. Зниження народжуваності ставилося у пряму залежність від зростання матеріальних та духовних потреб населення.

У різні роки статистичні викладки коментували такі поважні посадовці, як, наприклад, голова Управління Весесоюзного перепису населення ЦСУ СРСР А. А. Ісупов, перший заступник голови Держкомстата СРСР, д-р екон. наук Н. Г. Белов та інші. Їх виступи друкувались одночасно у “Правде”, “Известиях”, “Литературной газете”, “Радянській Україні” та декількох інших центральних газетах, щоб донести головні думки до максимально великої кількості читачів [3; 4].

У той же час на основі даних переписів було проведено кілька комплексних досліджень. Наприклад, вищезгадуваний Б. Ц. Урланіс вивчав глобальні зміни у кількості населення країни [5]. Низка праць присвячена аналізу етнодемографічних процесів, зокрема, С. І. Брук зінтегрував відсоткове співвідношення етносів у населенні кожної республіки окремо та порівнював результати, отримані у переписах 1959 та 1970 років [6].

Лише напередодні Весесоюзного перепису 1989 року, в умовах гласності, почали з'являтися більш об'єктивні погляди на проведення суцільних статистичних обліків населення. Одним з пер-

ших критичних (принаймні, частково) виступів стала стаття С. І. Брука в газеті “Известия” [7]. Він писав: “Самым главным недостатком прежних переписей является неуклонное сокращение публикуемых по ним материалов (так, итоги переписи населения 1979 года были опубликованы в одном небольшом томике и то тиражом всего в 20 тыс. экземпляров)”. До того ж, “...в силу ряда причин (прежде всего в связи с давлением со стороны руководителей некоторых республик) ... этническая картина страны давалась в предыдущих переписях с определенным искажением”. Хоча національність фіксувалась за самовизначенням опитуваного, на підсвідомість при цьому впливав запис у паспорті, а “Инструкция МВД СССР от 1939 г., подтвержденная Постановлением 1974 г. об обмене паспортов, запрещала смену национальности и предписывала указывать в паспортах национальности родителей. При этом уже тогда в отдельных местах при выдаче паспортов были допущены грубые извращения”. Визнання всіх цих недоліків було доволі сміливим кроком. Але до формулювання трьох питань щодо національності, рідної мови та другої мови народів СРСР, якою опитуваний вільно володіє, Брук ставиться схвально як до важливого методичного досягнення радянських демографів.

Зовсім інакше до цього питання підходили діаспорні дослідники, що уважно слідкували як за самим проведенням переписів, так і за публікацією отриманих результатів. С. Процюк дещо романтично формулює, що “за ширмою статистичного мережива приховано численні недосягнення, перекручення, пропуски, а то й пряме фальшування” [8; с. 62]. Серед іншого С. Процюк висловлює незадоволення використанням у питаннях перепису терміну “національність” як до численних народів, зокрема українців чи росіян, так і до зовсім незначних, дрібних етнічних груп. Він вважає, що у першому випадку більш доречним був би термін “нація”, але “в цьому разі було б зафіксоване значення цих націй в СРСР. Москва любить говорити лише про “советську” націю... а тому й розпорوشує імпакт цього значення на якомога більшу кількість “національностей” [8; с. 63].

Багато виникало питань і до повноти висвітлення результатів переписів. Оцінюючи публікації даних перепису 1970 рр., В. Кубійович зазначав, що “опубліковані досі підсумки перепису вбогі, вони

не інформують про склад міського і сільського населення, віковий і статевий склад поодиноких народів, їх соціальний, професійний і родинний стан тощо” [9]. Критикує він також і попередній перепис, наводячи конкретні приклади відсутніх даних: “Взагалі висліди перепису 1959 року не лише про національність і мову, але й про інші прикмети населення є незадовільні... Великою хобою переписів 1959 і 1970 років є брак запиту про місце народження. Неможливість порівняти місця народження з місцем перебування на день перепису — не дозволяє пізнати міграційні процеси населення, між іншим і обмін населення України з іншими республіками”. Але важко було б чекати від радянського уряду з його політикою постійних переселень та курсом на формування єдиної “радянської” нації іншого ставлення до висвітлення міграційних рухів.

І С. Процюк, і В. Кубійович відмічають, що з різних причин дуже багато українців за національністю назвали рідною мовою мову іншої національності — російську. Обидва дослідники бачать в цьому факті прояв русифікаторської політики.

На думку українців за кордоном, радянські статистичні органи з політичних міркувань утримуються від публікації повних даних, обмежуючись лише уривчастими повідомленнями. Більш того, наводяться конкретні методики, за допомогою яких проводиться фальсифікація. Р. Карча виділяє три методи: “Перший — це довільний вибір показників в той період, коли спостерігається релятивно високий зріст... Інша метода — це змішання показників якісно неоднакових об’єктів і підведення їх під одну рубрику як тотожних. Третій метод — це втаємничення показників деяких об’єктів і включення їх у нормальні показники. Так, наприклад, дитячі будинки включені в списки нормальних загальноосвітніх шкіл” [10, с. 150-151]. Природно, що при такому підборі показників створюється неправдивий образ безперервного і рівномірного піднесення.

Незважаючи на неповноту даних, дехто у діаспорі все ж таки спромігся побачити незадовільний, навіть “жалюгідний стан советської економіки” та “півправду про постійні кризи економіки московсько-більшовицької імперії” [11, с. 1218]. Подібна оцінка виглядає надто емоційальною та більш кон’юнктурною, ніж науковою, але вона віддзеркалює суспільно-політичні настрої, що були розповсюджені серед українців за кордоном.

Таким чином, Всесоюзні переписи населення, що проводились в Радянському Союзі у другій половині ХХ ст., викликають дуже неоднозначну реакцію в професійних колах. Питання об'єктивності офіційної статистики залишається дискусійним і потребує подальшої уваги дослідників.

Література:

1. *Исупов А. А.* Переписи как ценный источник информации о населении // Вестник статистики. — 1980. — № 7. — С. 29-37.
2. *Урланис Б.* Наша общая биография // Литературная газета. — 1971. — 28 апреля. — С. 10.
3. *Белов Н. Г.* И это все о нас: О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1989 г. // Гудок. — 1989. — 30 апреля; Красная звезда. — 29 апреля; Лесная промышленность. — 29 апреля; Советская торговля. — 29 апреля; Строительная газета. — 30 апреля.
4. *Исупов А.* Анкета страны // Сельская жизнь. — 1979. — 11 января; *Исупов А. А.* Как мы растем // Красная звезда. — 1979. — 11 января; *Исупов А. А.* И это все о нас // Советская торговля. — 1979. — 11 января; *Исупов А. А.* Это все о нас // Гудок. — 1979. — 16 января.
5. *Урланис Б. Ц.* Рост населения в СССР. — М.: Статистика, 1966. — 38 с.
6. *Брук С. И.* Национальность и язык в переписи населения 1970 г. // Вестник статистики. — 1972. — № 5. — С. 42-54; *Брук С. И.* Этнодемографические процессы в СССР (по материалам переписи 1970 г.) // СЭ. — 1971. — № 4. — С. 8-30.
7. *Брук С.* всяк сущий в ней язык: 12 января начинается Всесоюзная перепись населения // Известия. — 1989. — 11 января.
8. *Процюк С.* Проблема потенціалу українського населення // Сучасність. — 1961. — № 6. — С. 62-73; № 7. — С. 73-86.
9. *Кубійович В.* Національний склад населення УРСР за переписом 1970 // Сучасність. — 1971. — Ч. 9. — С. 74-92.
10. *Карча Р.* Народна освіта в СССР в освітленні Статистичного збірника // Український збірник. — Мюнхен, 1957. — Кн. 11. — С. 149-159.
11. *Чировський М.* Сьома п'ятирічка в останній стадії завершення // Визвольний шлях. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1970. — Кн. 11-12. — С. 1199-1218.